

ПРОБЛЕМА ВКЛЮЧЕННЯ СВІДОМОСТІ В СТРУКТУРУ АДАПТАЦІЙНИХ ФЕНОМЕНІВ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються теоретичні підстави включення свідомості в структуру адаптаційних феноменів особистості. Доводиться визначальна роль суб'єктивної реальності людини в організації її взаємодії з навколишнім середовищем. Наводяться результати теоретичних і емпіричних досліджень змісту й структури свідомості людини; визначаються можливості використання даного феномена з метою інтерпретації різноманітних форм поведінки та вирішення проблем адаптації. Виділені специфічні характеристики свідомості особистості, що адаптується. У завершенні статті формулюється висновок про те, що представленість у свідомості особистості найбільш важливих елементів об'єктивної реальності впливає на індивідуальні стратегії адаптаційної поведінки.

Ключові слова: свідомість, суб'єктивна модель навколишнього середовища, адаптація, адаптаційна свідомість

Е.А. Резнікова

ПРОБЛЕМА ВКЛЮЧЕНИЯ СОЗНАНИЯ В СТРУКТУРУ АДАПТАЦИОННЫХ ФЕНОМЕНОВ ЛИЧНОСТИ

В статье рассматриваются теоретические основания включения сознания в структуру адаптационных феноменов личности. Доказывается определяющая роль субъективной реальности человека в организации его взаимодействия с окружающей средой. Приводятся результаты теоретических и эмпирических исследований содержания и структуры сознания человека; определяются возможности использования данного феномена для интерпретации разнообразных форм поведения и решения проблем адаптации. Выделены специфические характеристики сознания адаптирующейся личности. В завершении статьи формулируется вывод о том, что представленность в сознании наиболее важных элементов объективной реальности влияет на индивидуальные стратегии адаптационного поведения личности.

Ключевые слова: сознание, субъективная модель окружающей среды, адаптация, адаптационное сознание.

E.A. Reznikova

PROBLEM OF INCLUSION OF CONSCIOUSNESS IN STRUCTURE OF ADAPTABLE PHENOMENA OF THE PERSON

The theoretical grounds of including consciousness into the structure of the adaptation phenomena of personality are analyzed in the article. The determining role of subjective reality of a man is proved in organizing if his co-operation with his environment. The results of the theoretical and empiric researches of maintenance and structure of consciousness of a man are defined; the possibilities of the use of this phenomenon are determined for interpretation of various forms of conduct and solution of the problems of adaptation. Specific descriptions of consciousness of adapting personality are selected. In completion of the article there is formulated the conclusion that representation in consciousness of the most important elements of objective reality influences on individual strategies of adaptation conduct of personality.

Key words: consciousness, subjective model of environment, adaptation, adaptation consciousness.

Ідея про те, що людина існує в двох реальностях – об'єктивної і суб'єктивної, що вона діє у зовнішньому й внутрішньому світі, відома давно і реалізується у філософському та психологічному аспектах. Роздуми про світ як уявлення представлені у А. Шопенгауера. На думку філософа знання обумовлені саме тим, хто пізнає. Світ – це перш за все світ в тому сенсі, в якому його бачить людина, яким дозволяють його бачити її власні здатності. В той же час світ може бути незалежним від людини, самостійним і об'єктивним, тому буття людини роздвоєне. Воно розділене на суб'єкт та об'єкт, і необхідні пошуки підстав, що їх об'єднують [1].

У сучасній психології з'явився широкий круг понять, що описують зміст свідомості людини: «картина світу», «образ світу», «образ середовища», «світосвідомість», «екологічна свідомість», «економічна свідомість», «життєвий світ особистості» і тому подібне. Сфера їх наукового і практичного застосування може розглядатися як доказ недостатності пояснення інтегральних психологічних явищ тільки через характеристики навколишньої реальності, неможливості інтерпретації різноманіття форм поведінки за допомогою тільки генетичних програм і механізмів емоційного або когнітивного віддзеркалення.

Не дивлячись на нематеріальність, роль суб'єктивної реальності в житті людини часто стає вирішальною. Суб'єктивного сенсу набуває все, що оточує людину: природа, суспільство, культура, техніка. Завдяки цьому людина упорядковує світ, своє практичне й духовне буття, зберігає себе й своє Я. У неї формується власна концептуальна модель світу, яка визначає поведінку та напрям взаємодії із навколишньою реальністю.

Поняття концептуальної моделі широко використовується при вирішенні прикладних завдань. Концептуальна модель фіксує повноту віддзеркалення людиною умов її існування; це глобальний образ, що формується в свідомості людини. Не зважаючи на неточність вона дає цілісну картину того, що відбувається, підкреслює роль не тільки картини дій людини, що зовні спостерігаються, але й її внутрішнього світу: тих психічних процесів, які регулюють поведінку та дії. Концептуаль-

на модель – основний внутрішній засіб організації діяльності й поведінки, своєрідний внутрішній світ, заснований на великій кількості апріорної інформації про середовище. В концептуальну модель включений життєвий досвід людини, відомості, образи реального та прогнозованого оточення, знання можливих засобів і дій управління, уявлення про завдання і мотиви дій, прогноз наслідків вірних і помилкових рішень, готовність до нестандартних і маловірогідних подій.

Отже правомірним можна вважати припущення про те, що в процесі взаємодії особистості з життєвим середовищем, що змінюється, складається певна адаптаційна свідомість.

Мета статті: розглянути теоретичні підстави включення свідомості в структуру адаптаційних феноменів особистості.

Свідомість завжди визнавалася фундаментальною психологічною проблемою. Тривала історія її вивчення створила базу для загальних теоретичних положень, які сформульовані в роботах відомих вітчизняних учених: С.Л.Рубінштейна, О.Н.Леонтьєва, Б.Г.Ананьєва, П.К.Анохіна, Б.Ф.Ломова, О.Ф.Лазурського, І.М.Сеченова. Аспекти змісту свідомості особистості, її ролі в регуляції взаємодії із навколишнім середовищем знаходять своє віддзеркалення в роботах І.С. Кона, Д.О. Леонтьєва, Л.М. Блінова, Г.М. Андрєєва, В.П. Петленко, В.М. Аллахвердова, В.І. Медведєва, А.А. Алдашевої, В.Н. Панферова та ін.

В.Н.Панферову належить думка про те, що «суб'єктивність» свідомості є такою ж реальністю буття, якою є зовнішній світ, що існують підстави для встановлення гностичних відносин між «картинами світу» конкретних людей для їх узгодження, а не для боротьби за «істину», яка завжди в самій людині. «Саме ця психологічна реальність людської свідомості скріплює людину з життям зовнішнього світу й підтримує мотив її існування» [7, с. 125].

Реальність взаємозв'язку між образом світу та поведінкою доведена як теоретичними міркуваннями психологів, так і практичними дослідженнями. Визначена, наприклад, роль схем апперцепції, обумовлених уявленнями людини про себе та про те, що її оточує, в поведінці (А. Адлер). Знаходить обґрунтування думка про те, що поведінка може бути зрозумілою тільки в термінах суб'єктивного сприйняття і пі-

знання самої людини. Для людини реально тільки те, що існує в межах її внутрішніх координат – суб'єктивного світу, який включає все те, що людина усвідомлює в певний момент (К. Роджерс). Розкривається роль екологічної свідомості в поведінці людини (В.І. Медведєв і А.А. Алдашева).

Знання людини про те, що світ існує, що світ є константним, утілюється в світосвідомості. Виникнення світосвідомості означає, що предметний світ «суб'єктивований» людиною, позначений нею через власні відчуття, сприйняття, уявлення [7; 1]. Світосвідомість – це зовнішній шар взаємин людини та світу, що її оточує. У світосвідомості світ відображено як максимально наближений до об'єктивного свого змісту, як максимально предметний. При цьому біологічна та соціальна цінність предметів мало диференційована. Світосвідомість максимально зближується із науковим знанням. Сучасними психологами вслід за О.Ф. Лазурським світосвідомість визнається інваріантною частиною інформації, що отримується за допомогою відчуттів, сприйняття, уявлень, мислення, мови та визнається функцією екзопсихіки [1; 2].

Проте людина, що вступає у взаємини із зовнішнім світом, упереджена. Вона бачить світ через призму своїх відносин до нього, через власний досвід. Тому навколишня реальність деформується, набуває привабливої або відштовхуючої сили. Цю функцію, на думку О.Ф.Лазурського, виконує ендопсихіка, що забезпечує появу відчуття Я. Останнє як відчуття фактичного існування людини, як «самість» включається в систему взаємодії із світом. Основна функція Я – підкреслити незалежність людини від інших, від навколишнього світу.

Поєднання можливостей організму та вимог навколишнього середовища забезпечує мезопсихіка. Вона інтегрує відчуття Я та світосвідомість, і таким чином продукує самосвідомість. Самосвідомість репрезентує знання про те, що в конкретному діапазоні зовнішніх умов існують «моє місце» і «моя роль» в середовищі, тобто місце і роль конкретної людини. Самосвідомість створює індивідуальний психологічний простір людини. В результаті об'єктивний світ стає суб'єктивно більш акцентованим та диференційованим, і в той же час більш спотвореним. У ній з'являється суб'єктивна ієрархія біологічних і соціальних цінностей. Такий

«спотворений» самосвідомістю образ світу, такі суб'єктивні уявлення про світ виконують функцію регуляції взаємин особистості та навколишнього середовища [1].

В організації людської свідомості О.М. Леонтьєв виділяв значення, особистісний смисл і чуттєву тканину. Кожна складова виконує свою функцію в регуляції життєвої діяльності людини, володіє особливим змістом. Значення розуміється як узагальнене віддзеркалення дійсності, вироблене в процесі історичного розвитку людини і закріплене в поняттях, знаннях. Особистісний смисл фіксує відносини суб'єкта до світу. Він нерозривно пов'язаний із індивідуальною психічною організацією і тому створює своєрідну упередженість, підкреслює унікальність бачення світу кожною людиною; у нім синтезуються індивідуальні форми привласнення особистістю різноманітних і численних суспільних знань. Чуттєва тканина свідомості інтегрується в уявленнях, враженнях, образах [5].

Глибокий змістовний аналіз особистісного смислу відбитий в теорії особистісних конструктів Дж. Келлі. Він вважав, що будь-яка людина має власну систему уявлень, поглядів у різних сферах життєдіяльності. Індивідуальна система поглядів може кардинально відрізнятися від наукової, навіть бути протилежною. Проте, її роль надзвичайно важлива при ухваленні рішень, у виборі способів задоволення потреб та організації поведінки в цілому. Особистісні конструкти розглядаються як певна суб'єктивна шкала, яка служить підставою для сприйняття та інтерпретації світу. Вони є засобом осмислення оточення та створення власної «теорії світу». Це достатньо стійкі, але в той же час динамічні характеристики свідомості. Вони постійно уточнюються, оскільки прогноз підтверджується або заперечується досвідом. Підсумковий набір конструктів створює шлях, по якому людина реалізує ту або іншу поведінку. Особистісні конструкти забезпечують впорядкованість та структурованість світу для людини. Без їх допомоги людина не могла б зберігати і коректувати цілісність свого Я [3].

Сучасні дослідники визнають можливість застосування структурного та змістовного аналізу свідомості для вирішення проблем адаптації [1; 2; 8]. Підставою для даного затвердження можна вважати той факт, що, об'єктивно адаптація

виявляється в зміні поведінки, а суб'єктивно – в зміні відношення свідомості до дійсності (О.Г. Солодухова). У взаємодії із середовищем свідомість здійснює співвідношення психологічної особистісної структури, як з характеристиками чинників, що впливають, так і з формами реагування, що виникають під їх впливом. У самій особистості, в її суб'єктивному світі, в глибинах її свідомості доцільно вести пошуки детермінант адаптаційної поведінки.

Правомірність включення свідомості в структуру адаптаційних феноменів особистості доводиться процесом еволюції ідеальних форм віддзеркалення. Глибоко цей аспект представлений в концепціях О.М. Леонт'єва та П.К. Анохіна. Свідомість та суб'єктивне життя людини – закономірний продукт еволюційного прогресу організмів та еволюції мозку (П.К. Анохін). Еволюція якої-небудь прогресивної властивості розширює можливості пристосування та забезпечує можливість виживання.

Практикою доведено, що суб'єктивна модель навколишнього середовища перетворюється на стійкий регулятор поведінки та стилю життя людини. Так дослідження В.О. Моляко показали, що песимістичне бачення аварії на Чорнобильській атомній електростанції детермінує появу відчуття безнадійності, зумовленості загибелі людей та власної передчасної смерті. Проте той же самий сенс може створювати й активну позицію щодо зміни стилю життя, наприклад, здійснення конструктивних заходів щодо ліквідації наслідків аварії. Пошуки внутрішніх резервів, орієнтація на себе – основні ознаки активного включення в процес адаптації. Якщо ж образ аварії не має яскравого негативного емоційного змісту, то досить часто складається пасивна життєва позиція. Людина нічого не змінює і не хоче змінювати в своєму житті, занурюється в депресивні переживання [6].

Т.М. Титаренко звертає увагу на те, що безумовно існує певний зв'язок між характеристиками суб'єктивного смислового простору та ефективністю адаптаційних можливостей людини. У якості важливих параметрів суб'єктивної картини ситуації автор виділяє: по-перше, уявлення про ситуацію, по-друге, уявлення про способи її подолання» [10].

С.Т. Посоховою вивчені особливості уявлень про різні умови життєдіяльності і ролі особистісних властивостей у формуванні образу середовища. Автором були проаналізовані суб'єктивні описи локального військового конфлікту, аварії на атомній електростанції, часткової соціальної депривації, участі в марафоні, мешкання в умовах високогір'я та спекотного клімату. Проведене дослідження дозволило автору зробити висновок про те, що своєрідність адаптаційної свідомості визначається віддзеркаленням сенсу навколишнього середовища для особистості та напругою механізмів рефлексії в період формування нових програм взаємодії з незвичними умовами існування. Ключова функція адаптаційної свідомості, на думку автора, полягає в забезпеченні додаткових внутрішніх можливостей для збереження цілісності особистості в навколишньому середовищі, що змінюється. Адаптаційна свідомість розглядається С.Т. Посоховою у якості психічного утворення, що регулюється особистістю. Найбільша активність в регуляції образу середовища в період взаємодії з незвичними умовами існування належить психологічним властивостям, що відображають значущість власного Я особистості. Усвідомлення змін у власному Я – важливий елемент адаптаційної свідомості, що вказує напрям внутрішньої трансформації подій, що відбуваються зовні. У незвичних умовах існування Я особистості перетворюється на внутрішній орієнтир адаптаційної поведінки [8].

Отже незаперечним є те, що адаптація здійснюється за умови усвідомлення особистістю того, що відбувається, за умови визначення особистістю свого місця та ролі в нових обставинах, за умови формування нових образів та нового смислу. Адаптація особистості спрямовується представленням в її свідомості всіх змін. Завдяки усвідомленню особистість набуває певну «емансипованість» (В.Е. Чудновський) від оточення. У цьому випадку зовнішнє середовище й процеси адаптації можуть розглядатися в загальній, внутрішній системі координат. В результаті значною мірою скорочується психологічний тезаурус адаптогенних чинників. Адаптація з факторно-орієнтованої перетворюється на суб'єкту, особистісно-орієнтовану.

Ідея адаптаційної свідомості містить орієнтацію на саморегуляцію та активність особистості. З одного боку, особистість, що взаємодіє з навколишнім середо-

вищем з різним ступенем активності й успішності інтегрує себе в безпосередній контекст дійсності, що змінюється. З іншого боку, особистість орієнтується в новому для себе середовищі, асимілюючи її у власне внутрішнє життя. Асиміляція змін в суспільстві, культурі, природі, предметному оточенні неможлива поза осмислення того, що відбувається та особистісного до нього ставлення.

Звичайно, адаптаційна свідомість може бути визнане лише одним з елементів свідомості людини, що володіє всіма властивостями свідомості взагалі. В той же час необхідно визнати, що свідомість особистості, що адаптується, специфічна. Її своєрідність визначається включенням особистості у взаємодію з новим для себе середовищем існування. Свідомість особистості, що адаптується, є складно організованою системою образів, сенсів і відносин, що відображає індивідуальне бачення, розуміння і переживання зовнішніх і внутрішніх взаємодій особистості з навколишнім середовищем, що змінюється, і з самою собою. Вона акумулює як знання про середовище існування, об'єктивну інформаційну компетентність особистості, так і суб'єктивне відношення до всіх життєво важливих сторін буття і до себе.

У вивченні свідомості особистості, що адаптується, можна виділити два напрямки. Один з них умовно можна позначити як факторно-орієнтований, інший – як особистісно-смісловий. Факторно-орієнтований напрямок вирішує проблему детермінації адаптаційних змін з позиції ролі зовнішніх дій. Основне досягнення цього напрямку зводиться до створення різних класифікацій чинників адаптації (В.Л. Марищук, В.І. Медведєв, В.Е.Мільман). Виділені для класифікації ознаки не розкривають сенсу умов середовища для людини, що адаптується. Її власне бачення того, що відбувається, відношення до певних подій залишаються невідомими. Отже, інтерпретація адаптивної поведінки ускладнюється і спотворюється. Свідомість розкривається в основному з позицій психологічних і психофізіологічних наслідків дії чинників середовища, що дозволяє описувати її зміст в системі координат зовнішнього по відношенню до неї середовища.

Особистісно-смісловий напрямок включає дослідження суб'єктної цінності заданого переліку ознак зовнішньої дійсності, а також дослідження вільного про-

сторю уявлень про середовище. В рамках цього напрямку були складені класифікації стресових подій, що ускладнюють соціальну адаптацію особистості; проведений аналіз психологічних аспектів сучасної адаптогенної ситуації; отримані результати, що підтверджують важливість суб'єктивної оцінки чинників середовища для поведінки і міжособистісної взаємодії, розвитку психічних станів (Р.Рей, Л.В. Куліков, Р. Нисбетт, Л.Росс, Т.Холмс,).

У дослідженнях останніх років можна побачити тенденцію до розкриття змісту свідомості особистості, що адаптується, за допомогою вільного опису особистісно-смыслового простору.

Особистісний смысл соціально-економічних перетворень, що відбуваються в українському суспільстві, політичних змін, до яких адаптується людина, глибоко і різнобічно розкритий в дослідженні О.М. Лактіонова. На базі емпіричного дослідження автором були виявлені пріоритети і суб'єктивна вага понять, що складають семантичний простір «минулого досвіду» у порівнянні з «нинішнім досвідом» і визначені наступні типи трансформації особистісного досвіду в перехідний період: бімодальність, залученість, конкуренція і загальне негативне зрушення. О.М. Лактіонов виявив також, що в ході транзитивних перетворень відбулася переоцінка людьми соціального статусу: матеріальний, суб'єктивний і духовний його компоненти придбали вагові коефіцієнти суб'єктивної значущості 3:2:1 відповідно, причому без вікової диференціації [4].

Останнім часом інтенсивно вивчається усвідомлення особистістю предметного оточення, в якому необхідно адаптуватися так само швидко, як і в соціальному середовищі. Особливе місце належить дослідженням В.Ф.Петренко, що виконані у руслі перспективного психосемантичного напрямку. Отримані результати дозволяють говорити про реальність особистісного смыслу і емоційного забарвлення сприйняття комп'ютера, телевізора, реклами і тому подібне В результаті картина миру перестає трактуватися як дзеркальне віддзеркалення дійсності, а постає як одна з можливих «упереджених» культурно-історичних моделей [8].

Резюмувати зміст представленої статті можна таким чином. У психологічній науці вивчення формування образу навколишнього середовища, його ролі в по-

ведінці й діяльності людини завжди мало виключно велике теоретичне і практичне значення. Воно стає особливо актуальним при вирішенні практичних завдань щодо психологічного забезпечення життєдіяльності людини в сучасних умовах, що швидко змінюються. Проблема адаптаційної свідомості виникла відносно недавно і ще не отримала свого теоретичного і практичного рішення. Поки можна говорити лише про своєрідність свідомості особистості, що адаптується. Суть свідомості особистості, що адаптується, полягає в розкритті змісту і динаміки суб'єктивного віддзеркалення навколишнього середовища, що змінюється, з позицій особистості як суб'єкта взаємодії з ним. Свідомість особистості, що адаптується, охоплює широкий спектр суб'єктивних явищ: уявлень, сенсів, переживань, відносин. Представленість в свідомості найбільш важливих для особистості елементів об'єктивної реальності впливає на індивідуальні стратегії адаптаційної поведінки, визначає життєву перспективу і смисл існування особистості.

Представлений в цій статті матеріал не претендує на вичерпний аналіз адаптаційної свідомості. Висловлені в ній положення швидше є спробою розглянути проблему адаптаційної свідомості як одного з компонентів цілісної надзвичайно складної системи свідомості сучасної людини.

Список літератури

1. Балин В.Д. Психологические инварианты и адаптация // Психологические проблемы самореализации личности / Под ред. А. А. Реана, Л. А. Коростылевой. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1998. Вып. 2.– С. 136-143.
2. Завалова Н.Д., Ломов Б.Ф., Пономаренко, В.А. Образ в системе психической регуляции деятельности. – М.: Наука, 1986. – 174 с.
3. Келли Дж. Психология личности: теория личностных конструктов. – СПб.: Речь, 2000. – 249 с.
4. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта. – Харьков: Бизнес Информ, 1998. – 492 с.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
6. Моляко В.А. Формирование образа экологической катастрофы на примере Чернобыльской атомной аварии // Вопросы психологии. – 1992. – № 5-6. – С. 16-22.
7. Панферов В. Н. Психология человека: учебное пособие.– СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 2000. – 160 с.
8. Петренко В. Ф. Основы психосемантики. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1997.–400 с.
9. Посохова С. Т. Психология адаптирующейся личности: субъективный подход: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Посохова Светлана Тимофеевна. – СПб., 2001. – 340 с.

10. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
11. Шопергауэр А. Мир как воля и представление. – М.: Московский клуб, 1992. – Т.1. – 395 с.